

БІБЛІОТЕЧНІ ФОНДИ І ОБСЛУГОВУВАННЯ ЧИТАЧІВ

DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2023.04.016>
УДК 929(477):023.5

Олеся Дзира,

<https://orcid.org/0000-0002-3928-3824>,

кандидатка історичних наук,

завідувачка відділу зарубіжної україніки,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

вул. Володимирська, 62, Київ, 01601, Україна

e-mail: dzyraolesya@gmail.com

Читацьке обличчя спецфонду Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР кінця 1960–1970-х років

Мета статті – систематизувати дані про читачів відділу спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР кінця 1960–1970-х років, виокремити напрями їхніх досліджень та з'ясувати особливості формування наукової проблематики. **Методологія дослідження.** При підготовці статті використано методи аналізу та синтезу; історико-порівняльний – для характеристики наукових здобутків читачів і зміни їхніх інтересів у різні роки; статистичний – для встановлення кількості читачів та їх відвідувань. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вивчення сфери наукових інтересів відвідувачів спецфонду Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки проводиться вперше. Задля розкриття цього процесу залучено раніше неоприлюднені джерела. Головним джерелом для написання статті послужили журнали обліку читачів та виданої літератури за 1969, 1969–1974, 1976–1978 рр., що збереглися серед внутрішньої документації відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, який став правонаступником спецфонду. **Висновки.** Відділ спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР працював не для широкого кола відвідувачів, оскільки зберігав заборонену цензурою літературу. Багато користувачів бібліотеки взагалі не знали про його існування. У ньому були своєрідні правила книговидачі, яка не здійснювалась без попереднього дозволу дирекції бібліотеки чи Академії наук. Виданнями спецфонду послуговувались задля написання контрпропагандистських робіт дослідники у сфері гуманітарних та суспільних наук. Хоча відомі непоодинокі приклади опрацювання матеріалів сумнівними вченими, що намагались творити об'єктивну науку, всупереч завданням партійного керівництва. Напрями досліджень читачів відділу спеціального зберігання проливають світло на розвиток української науки в СРСР, яка зазнала чергових утисків у зв'язку з операцією «Блок» 1972 р.

К л ю ч о в і с л о в а: фонд спеціального зберігання, заборонена цензурою література, відвідувачі спецфонду Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР.

Актуальність теми дослідження. Наукова діяльність у Радянському Союзі напряму залежала від політики партії, перебувала під її абсолютним контролем. Період запропонованого дослідження охоплює поступове згорання реформ М. С. Хрущова, що позначились на культурно-освітньому, науковому житті, перехід до авторитаризму Л. І. Брежнева, придушення руху шістдесятників і погром гуманітарних та суспільних наук у 1972 р. Це була «темна доба» Щербицького – Маланчука. У бібліотеках вона супроводжувалася черговими вилученнями літератури.

Аналіз досліджень та публікацій. Особливість роботи фонду спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі ЦНБ АН УРСР), у т. ч. коло читачів та їх інтересів, фактично не була предметом наукових досліджень. Звернення до цієї теми зможе пролити світло на розвиток української науки у 60–70-х роках ХХ ст. Низку напрацювань у цьому напрямі зробили колишні співробітники спецфонду та відділу зарубіжної україніки Л. О. Дегтяренко, Г. Г. Дідківська, О. К. Супронюк [5; 25]. Для вивчення здобутків користувачів спецфонду в нагоді можуть стати видання з історії академічних інститутів, окремі історіографічні розвідки [9; 10; 11; 15].

Мета статті – розкрити склад читачів відділу спеціального зберігання ЦНБ АН УРСР, встановити напрями їхніх досліджень. У зв'язку з цим поставлено такі завдання: з'ясувати, хто і на яких підставах мав доступ до фонду обмеженого користування; охарактеризувати коло читацьких інтересів відвідувачів спецфонду ЦНБ АН УРСР; проаналізувати специфіку їх наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Відділ спеціального зберігання ЦНБ АН УРСР був доволі закритою структурою, мета якої – зберігати заборонені цензурою видання та видавати їх спеціально уповноваженим особам для організації контрпропаганди. Інформація про специфіку його функціонування поширювалася в обмежену колі тогочасних науковців і лише в усній формі. Хоча кількість читачів спецфонду вражає.

У 1969–1974 рр. спецфондівська картотека налічувала приблизно тисячу користувачів зі своїми темами досліджень. У цьому випадку контингент відповідає кількості заяв на користування спецфондом, котрі поновлювалися кожен рік¹. Відповідно хтось із читачів міг приносити свою заяву щороку впродовж п'яти років, а хтось міг зробити це лише один раз, враховуючи потреби дослідження. Також і теми розвідок користувачів відділу могли змінюватись з різною частотою, але не частіше, ніж раз на рік. Цікавою цифрою є кількість відвідувань читальної зали спецхову у згадані роки. Якщо в першому випадку джерелом для підрахунків став «Журнал №2 учёта читателей отдела спецхранения 1969–1974 гг.»², то в другому – «Журнал №3 учета выдаваемой литературы, отдел спецфонда 1969–1970 гг.»³ та «Журнал учета читателей на 1976–1978 гг.»⁴. За показниками означених облікових документів у 1969 р. читальну залу відвідало 926 осіб. Після 1972 р. це число дещо зменшилось, а за 1976–1978 рр. становило 1420 осіб. Названі журнали є важливим джерелом відомостей про кількість відвідувань, оскільки співробітники спецфонду не звітували про роботу свого відділу аж до кінця 1980-х. Тільки 9 лютого 1989 р. на засіданні завідувачів відділів вирішили упорядкувати діловодство цього підрозділу й почати складати звіти та плани в установленому порядку [21, арк. 12].

У 1969 р. загальна кількість відвідувань бібліотеки становила 394 866 [7, с. 52], із них 0,23 % припадало на відділ спеціального зберігання. У 1976 р. ці показники падають, позаяк було зареєстровано 289 264 відвідувань [7, с. 156], із них спецфондівські читачі становили 0,18 %.

Для порівняння, вже у 1984–1988 рр. в середньому до читальної зали відділу записувалось 427 користувачів, а кількість відвідувань становила 1630 осіб, тобто десь 6 чол. на день, яким видавалось 13 500 видань, приблизно 52 на день [21, арк. 18]. Від загальної кількості читачів у 1985 р. (488 396 відвідувань) [7, с. 216] спецфондівські становили 0,33 %.

¹ Записи в журналі здійснювалися у серпні 1969 р. – червні 1974 р.

² Записи в журналі здійснювалися впродовж серпня–грудня 1969 р.

³ Записи в журналі завершуються 3 січнем 1979 р.

⁴ Записи в журналі завершуються 3 січнем 1979 р.

Як бачимо, суттєвих змін у відвідуванні спецфонду у відсотковому відношенні до загальної кількості читачів не відбувалось ні в 60-ті, ні в 70-ті, ні у 80-ті роки ХХ ст. Статистичні дані ще раз підтверджують обмежений доступ до заборонених цензурою книг.

Зі згаданих журналів можна почерпнути інформацію про роки та теми досліджень, наукові та освітні інституції, в яких вони проводились і, звісно, вчених, котрі ними опікувались, їх вивчали.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що основну масу користувачів спецфонду становили викладачі, аспіранти, докторанти провідних українських університетів, інститутів, науковці з гуманітарних та суспільних інститутів Академії наук УРСР. Це були не випадкові люди, лише ті громадяни, специфіка роботи яких відкривала їм доступ до таємного відділу. Правила користування спецфондом передбачали отримання відношення від установи, де працювали читачі, із зазначенням їх наукової теми. Вчена рада затверджувала тематику для кожного співробітника або груп співробітників. Причому, під час розгляду конкретної кандидатури враховували не лише її фахові якості, а й виходили з ідеологічних міркувань.

Співробітники спецсову мали слідувати, щоб видана користувачеві література відповідала темі, заявленій у відношенні. Перед початком замовлення книг відвідувачі підписували «Правила користування літературою відділу спецфондів», порушення яких суворо каралось. Читачі приходили зі своїми списками літератури, оскільки каталоги видань відділу були лише для внутрішнього користування. Отже, читачі не знали про склад фонду. Що говорити про читачів, якщо самі співробітники не володіли точною інформацією про обсяг фонду та його наповненість, оскільки переінвентаризація не проводилась з 1945 р., а інвентарні книги не цілком відповідали наявності фонду. Згідно з інструкцією, інвентаризацію можна було провести лише у випадку стихійного лиха [21, арк. 10, 19].

Систематичним комплектуванням спецфонду кінця 1960–1970-х років займався відділ зарубіжної історіографії, відомий як «відділ контрпропаганди» академічного Інституту історії, працівники якого замовляли потрібні для роботи книги. Література надходила шляхом валютної передплати. Всього було одержано близько 800 видань, якими «історики-контрпропагандисти» могли користуватися лише у відділі спеціального зберігання [25, с. 13].

У 1969 р., за словами тогочасної завідувачки відділу В. І. Коваль, до спецфонду почала надходити зарубіжна україніка [21, арк. 4]. На цих надходженнях ставили шестигранні печатки, що засвідчували режим особливої таємності, а тому доступ до них був досить обмежений. Один «шестигранник» ставився на «шкідливі книги», а два «шестигранники» – на «особливо шкідливі книги». Так, дозвіл на користування книгою з однією шестигранною печаткою давав директор бібліотеки, а з двома – віце-президент Академії наук, у структурі якої була ЦНБ [5, с. 37]. Читальна зала відділу розташовувалася на першому поверсі, у приміщенні без вікон. Більшість читачів бібліотеки навіть не знали про існування спецфонду, діяльність якого не мала публічного розголосу.

У січні–травні 1980 р. органи цензури перевірили правила зберігання зарубіжних видань у ЦНБ. Було виявлено порушення в допуску певних читачів до користування забороненою літературою. Це стосувалося випадків, коли дозвіл на користування мав підписувати один із віце-президентів Академії наук. Однак, до цього справа не доходила і його видавало керівництво бібліотеки [26, с. 257]. Це був суто людський чинник, так само як і випадки користування окремими читачами службовим каталогом, про що були замітки у журналах відвідувань.

Перейдемо від мовчазних цифр до більш промовистих тем досліджень та імен. Наукові інтереси спецфондівських читачів вирізнялися різноманітністю: історія, мовознав-

ство, літературознавство, фольклористика, мистецтвознавство, політологія, філософія, релігієзнавство, право, економіка, військова справа тощо.

Оскільки метою таких досліджень була переважно контрпропаганда, то і теми звучали відповідно: «Фашизм і неофашизм», «Робітнича тематика в сучасних зарубіжних літературах та її роль у боротьбі проти модернізму», «Критика реакційних теорій у висвітленні радянської літератури», «Викриття буржуазно-націоналістичної фальсифікації діяльності В. І. Леніна і КП по утворенню СРСР», «Критика зарубіжної буржуазно-націоналістичної фальсифікації мовної дійсності в УРСР», «Критика сучасної буржуазної філософії», «Наукова неспроможність буржуазних теорій у фольклористиці», «Сучасна ідеологічна боротьба», «Розквіт українського радянського мистецтва у післявоєнний період і буржуазно-націоналістичні фальсифікації», «Критика антимарксистських теорій економічного розвитку УРСР на сучасному етапі», «Критика антимарксистських моделей ринкового соціалізму», «Проти буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій в галузі держави і права», «Викриття антирадянської пропагандистської діяльності української емігрантської буржуазно-націоналістичної преси», «Буржуазно-націоналістичні фальсифікації ролі інтелігенції УРСР», «Реакційна діяльність і критика націоналістичної ідеології Української автокефальної і православної церкви», «Критика буржуазних фальсифікацій свободи совісті на Україні», «Узагальнення досвіду нашої пропагандистської і контрпропагандистської роботи, спрямованої на розвінчання антирадянських дій українських буржуазних націоналістів та їх хазяїв – імперіалістів Заходу».

Звісно, були дослідження, що розкривали ідеологічну боротьбу комуністичної партії та її роль і «позитивний» вплив на всі сфери життя держави. Користувались популярністю роботи, автори яких намагались переконати читачів, що ніякої російської окупації України не було, а була лише громадянська війна; що населення Західної України докладало максимальних зусиль, щоб увійти до складу СРСР та інші, спрямовані на викривлення історії. Велись дослідження, в яких йшлося про переваги планової економіки над ринковою. Велика увага приділялась усіляким «революційним» рухам як в Україні, так і за її межами, міжнародним відносинам. Популяризувалася творчість «революційних письменників», ідеї взаємозбагачення і зближення літератур. Однак, деякі вчені намагались, за можливості, використовувати отримані відомості для незаангажованих висновків. Проводились також цікаві етнологічні, краєзнавчі та культурологічні дослідження, оскільки вищезазначені сфери надавали більше простору для неупереджених студій.

Здавалось би, заінтересованими у виданнях спецфону мали б бути одні гуманітарії, проте це не так. Його фондами послуговувались вчені з інститутів кібернетики, біохімії, математики АН УРСР. І що головне, теми їхніх досліджень звучали відповідно («Транспортні рибонуклеїнові кислоти», «Наука і майбутнє людської спільноти», «Історія математики»), тобто, не маючи на меті першочергового завдання, – пропаганди. Наприклад, у стінах спецфонду працював К. О. Іванов-Муромський – доктор біологічних наук, фахівець у галузі нейрофізіології і нейробіоніки.

До складу відвідувачів спецвідділу входили спеціалісти з технічних, медичних та сільськогосподарських установ (політехні, сільгоспакадемія та сільгоспінститути, лісотехнічні інститути, медінститути, управління в справах будівництва, Український науководослідний і конструкторський інститут по розробці машин і устаткування для переробки пластичних мас, гуми і штучної шкіри, Харківський інститут радіоелектроніки, Київський радіозавод, Дніпропетровський гірничий інститут тощо). Вони висвітлювали такі теми, як «Правові питання організації і діяльності юридичної служби в промисловості УРСР», «Діяльність КП України з відновлення і розвитку сільськогосподарського машинобудування

в республіці (1921–1928 рр.)». Щоправда, якщо говорити про заклади вищої освіти, то матеріалами спецфонду користувались переважно викладачі кафедр суспільних наук.

Як не дивно, чимало читачів було з військових установ: військових частин, Київського вищого військово-морського політичного училища (єдиний в СРСР заклад, де готували політичних працівників для флоту), Київського вищого танко-технічного училища, Київського вищого загальновійськового командного училища імені М. В. Фрунзе, штабу Червонопрапорного Київського військового округу, Військово-політичної академії імені В. І. Леніна, Київського окружного будинку офіцерів Радянської армії, Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного командного училища імені маршала інженерних військ В. К. Харченка та інших інституцій, що готували військових інженерів. Література, яку вони замовляли, досить часто стосувалась воєнної проблематики: «Військова робота харківських більшовиків в соціалістичній революції», «Історія червоного козацтва Радянської України», «Питання зміцнення військового потенціалу країни в діяльності КПУ (1921–1941 рр.)», «Роль армії в суспільному житті Китаю» тощо.

Навідувались до спецфонду і співробітники архівів, музеїв, бібліотек, у т. ч. ЦНБ, М. П. Рудь, П. А. Сотниченко, Л. І. Гольденберг та ін.

Варто зазначити, що метою візиту до спецфонду не завжди було наукове дослідження, оскільки його читачами були кадебісти, працівники партійних органів, співробітники різних міністерств та відомств, редактори газет та журналів («Літературна Україна», «Український театр», «Молода гвардія», «Знание – сила», «Робітнича газета», атеїстичний журнал «Людина і світ») і навіть священнослужителі. Наприклад, представник Українського екзархату Російської православної церкви В. К. Сокальський обрав для свого дослідження класичну тему радянської історіографії задля боротьби з уніатами – «Іван Вишенський».

Опрацьовували заборонені фонди члени обласних та районних комітетів Комуністичної партії України. Були й солідніші персони – з відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді України, Вищої партійної школи при ЦК КПУ і при ЦК КПРС, Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Читальну залу відділу відвідували письменники (Т. М. Мороз-Стрілець, Г. Й. Майфет, П. Ф. Гальченко та ін.), інші діячі культури та мистецтва (Музично-хорове товариство УРСР, Київська державна консерваторія імені П. І. Чайковського, Українське театральне товариство, Державний академічний театр опери і балету УРСР імені Т. Г. Шевченка).

Виданнями спецфонду послуговувались для створення сюжетів художніх та документальних фільмів працівники кіностудій (Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів). Рідко кому вдавалося знайомитись зі зразками західного кіномистецтва, котрі не пройшли цензуру. Цим щасливцям в нагоді ставали журнали «Сінема», «Films and filming», «The film daily» та ін.

Читачі приїздили до спецхрану з різних куточків України і не тільки. Так, нам відомі науковці з союзних республік – Росії, Молдови, Білорусі, Литви, Латвії тощо.

Громадянам капіталістичних країн видання, які були опубліковані, а пізніше заборонені в СРСР або країнах соцтабору не видавались. Теоретично вони могли ознайомитись лише із західною літературою, яка зберігалась у спецфонді.

Часом тема наукових досліджень не завжди відповідала їх змісту і науковці намагались продукувати оригінальні розробки, при цьому вимушено цитуючи класиків марксизму і вживаючи радянські кліше.

Серед користувачів відділу спеціального зберігання були видатні вчені, які творили справжню науку. Дехто з них зазнавав репресій та переслідувань. Варто згадати таких фахівців у галузі історії, як П. І. Арсенич, А. З. Барабой, С. І. Білокінь, К. Г. Гуслистий,

О. М. Дзюба, В. Б. Євтух, М. Ф. Котляр, І. М. Мельникова, М. І. Павленко, Г. В. Стрельський; мовознавства та літературознавства: Г. Г. Аврахов, В. Г. Бойко, В. Й. Горобець, А. П. Грищенко, О. І. Дей, В. Г. Дончик, Н. Ю. Жлуктенко, А. М. Залеський, Р. П. Зорівчак, А. А. Каспрук, Є. П. Кирилюк, О. В. Мишанич, Н. К. Наєнко, Л. М. Новиченко, Ф. П. Погребенник, Л. Ф. Стеценко, М. М. Сулима, В. Є. Шубравський; етнології та мистецтвознавства: Н. Ю. Асєєва, І. П. Березовський, Б. С. Бутник-Сіверський, Ю. А. Климович, Г. Ю. Стельмах; філософії – В. М. Нічик; журналістики – М. М. Веркалець, М. А. Шудря; книгознавства – М. Г. Резнік, Ф. К. Сарана, І. П. Чепіга; економіки – В. Д. Сікора.

Здається неймовірним факт, що з матеріалами спецфонду ознайомлювався один з лідерів українського національно-визвольного руху, головнокомандувач Української повстанської армії В. С. Кук, котрий працював в Інституті історії України АН УРСР. Тема його дослідження не містила радянських кліше і звучала так: «Українське національне питання і діяльність українських політичних партій в ХІХ – ХХ ст.».

Гонінь зазнали такі читачі спецфонду, як літературознавець Г. Г. Аврахов, котрий за передачу до Чехословаччини копії книги І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у 1973 р. був звільнений з посади проректора Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука із заборонаю працювати у вищих навчальних закладах і друкуватися. Також було відхилено його вже рекомендовану до захисту докторську дисертацію про творчість Лесі Українки, вилучено вступну статтю до двотомника «Леся Українка: твори» (К., 1970). Однак, і в умовах жорсткого нагляду Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (далі – КДБ) вчений здійснив дослідження «Лірика Лесі Українки: проблеми текстології та історії друку» (1979, самвидав на правах рукопису) [4, с. 96].

До справи передачі фотокопії видання І. М. Дзюби була причетна ще одна читачка відділу спеціального зберігання – фольклорист, учасниця дисидентського руху О. Й. Коцюба. Вона спільно з Г. Г. Авраховим займалась вивезенням книги з України. Зрештою обоє були затримані та допитувались співробітниками КДБ у грудні 1972 р. Як наслідок, 26 серпня 1974 р. ректор Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя В. М. Горбач змусив Лесю Йосипівну подати заяву на звільнення «за власним бажанням». На прохання видати характеристику для пошуків іншої роботи він прописав вердикт: «Тов. Коцюба О. Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та інституту за те, що вона мала та передавала іншій особі ідейно-шкідливий матеріал». Після звільнення Лесі Коцюбі не вдалося знайти собі роботу [1, с. 336–337].

У зв'язку з операцією «Блок» був звільнений з роботи у червні 1972 р. В. С. Кук. За офіційною версією, це пояснювалось скороченням штатів, а фактично – за «пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей» [22, с. 24; 19, с. 154].

За особистою вказівкою секретаря ЦК КПУ В. Ю. Маланчука у кінці 1972 р. знищили весь тираж фундаментальної монографії «Історичний розвиток української нації» К. Г. Гуслистого, історика, етнолога, котрий був прихильником історичної концепції М. С. Грушевського, ідеї окремішності етнографічного розвитку українського народу. Невдовзі після цькування історика не стало [11, с. 367–368].

Під пильний нагляд силових органів у 1972 р. потрапив та був звільнений без змоги працювати за фахом читач спецфонду, співробітник Інституту філософії С. Г. Кудра [23, с. 64], котрий працював над темою «Національна самосвідомість». Причиною переслідувань стали дружні взаємини останнього з репресованими В. С. Лісовим і Є. В. Пронюком. На нашу думку, тлумачення обраної ним теми також могло вплинути на його наукову кар'єру в Інституті.

Тривалий час переслідувався органами КДБ читач спецфонду, історик, етнограф П. І. Арсенич. У 1966 р. його звільнили за «націоналістичну діяльність» і зв'язки з

дисидентом В. Я. Морозом з Івано-Франківського педінституту, а у 1973 р. – з посади завідувача відділу історії Івано-Франківського краєзнавчого музею. П. І. Арсенич виступав проти русифікації, нищення пам'яток історії та культури, брав активну участь у національному відродженні краю [14].

У 1973 р. був звільнений з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР історик, етнолог, користувач спецфонду Я. П. Прилипка. Причиною цього послужили покликання вченого на С. Єфремова, В. Кубійовича, О. Дучиминську та інших у розділі «Українське радянське карпатознавство» книги «Бібліографія праць з етнографії, фольклору та народного мистецтва» (Київ, 1972). До речі, саме над цією темою автор працював у спецхрані. Проти нього порушили справу про зняття наукового ступеня кандидата історичних наук, але вчена рада Московського державного університету ім. М. Ломоносова, де він захищався, на це не пішла. Із 1974 р. Я. П. Прилипка продовжив наукову діяльність в Археографічній комісії АН УРСР [29, с. 293–296].

За спроби об'єктивного висвітлення історії української літератури ХХ ст. зазнав утисків літературознавець і письменник Л. Т. Сенік. «Наукова думка» «забракувала» його монографію про становлення українського роману у 1920-ті рр. С. А. Крижанівський розкритикував вченого як «ревізіоніста». Через це його сім років ніде не друкували [27, с. 12]. Л. Т. Сенік дорікав собі за вихід книги «Філософсько-атеїстичний потенціал української літератури» і паралельно в цей час працював над романом «Ізйди, сатано!» [13, с. 8] про складну долю української інтелігенції 1960–1970-х рр.

Письменник, літературознавець, відвідувач спецхову Г. Й. Майфет зазнав ще сталінських репресій. Він був заарештований у кінці 1934 р. і до 1939-го відбував покарання у Біломор-Балтійському таборі НКВС Карельської АРСР у м. Ведмежегірськ, потім до 1946 р. – у таборах Воркути. 25 грудня 1950 р. вдруге заарештований управлінням МДБ Печорської залізниці за звинуваченнями у членстві в 1930-х рр. у «терористичній організації українських націонал-боротьбистів», а після слідства у тому, що на засланні «розповсюджував антирадянські погляди і, зокрема, вихваляв німецький фашизм». Засуджений до пожиттєвого спецпоселення у м. Сиктивкар (Комі АРСР). У 1955 р. йому дозволили повернутися на Батьківщину, у 1965-му поновили у Спілці письменників України. Однак, через критику політики партії, Г. Й. Майфет зіштовхнувся із заборонами друку своїх творів. Зневірений у пошуках справедливості та вимучений матеріальними труднощами 13 вересня 1975 р. він покінчив життя самогубством [16, с. 315–317; 28].

Відбував незаслужене покарання в Печорі за сфабрикованою справою «контрреволюційної» письменницької організації «Західна Україна» жертва сталінського терору, поет, майбутній читач спецфонду М. Е. Гаско. У 1956 р. його реабілітували і він повернувся до Києва, де продовжив займатися літературною творчістю [20, с. 126]. У спецфонді вивчав життєвий шлях Т. Г. Шевченка.

Частина науковців усвідомлювала наслідки своєї діяльності, соромилась їх і поспішила це визнати з відновленням незалежності України. Таким був В. Д. Дяченко, відомий антрополог, котрий вибачався за пропагандистську діяльність, а саме за критику доробку діаспорних вчених, а також провідного фахівця в цій галузі Ф. Вовка у своїй монографії «Антропологічний склад українського народу» (Київ, 1965)⁵ [24, с. 83.]. Талановитий літературознавець, співробітник відділу української радянської літератури Інституту літератури В. Г. Дончик тверезо оцінював завдання радянської науки, але під

⁵ Тема його дослідження у спецфонді так і звучала: «Критика расистських буржуазно-націоналістичних концепцій етнічної історії українського, російського і білоруського народів».

тиском керівництва, з його ж слів, видав «ненаукову і неправдиву книжку» – «Правду не здолати. Проти буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської літератури» (Київ, 1977) [6, с. 323].

Отже, серед читачів спецфонду були вчені, які не боялись говорити про псевдонауковість деяких своїх праць та висновків, щоб у майбутньому з чистою совістю проводити дослідження і подавати приклад наступним поколінням фахівців.

І все ж, чимало фахівців вивчали заборонену літературу, насамперед з контрпропагандистською метою. У цьому руслі працювали історики Р. Г. Симоненко, В. М. Рябоконт, Л. А. Демиденко, О. В. Картунов, А. В. Лихолат, В. К. Сульженко, М. М. Соломатін, С. М. Білак, В. П. Горшков, літературознавець В. Л. Микитась, політологи І. Ф. Курас, Л. П. Нагорна, філософ Ю. І. Римаренко (кадебіст), релігієзнавець Є. К. Дулуман.

Найвідомішим контрпропагандистом кінця 1960–1970-х років був Р. Г. Симоненко, співробітник Інституту історії АН УРСР. Він очолював відділ зарубіжної історіографії у 1969–1978 рр. [22, с. 21], який безпосередньо займався питаннями ідеологічної боротьби. Р. Г. Симоненко контролював і спрямовував такі дослідження. У своїх публікаціях він неодноразово пророкував «крах буржуазного націоналізму» та гостро критикував іноземні та діаспорні видання про історію та міжнародні відносини України. Напрямами його досліджень у спецфонді були: «Формування і розклад української політичної еміграції 1918–1926 рр.», «Критика буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології».

Історики В. К. Сульженко, А. В. Лихолат активно просували абсурдну ідею злиття націй в СРСР. Останній, вивчаючи ленінську національну політику щодо України, підлаштував своє дослідження під центральне завдання істориків 1970-х рр. висвітлювати проблему «Ленін і Україна» [11, с. 366, 386].

На утвердження провідної ролі комуністичної партії в житті України були спрямовані напруження І. Ф. Кураса («Політичний крах дрібнобуржуазних партій на Україні»), В. П. Хижняка («Ідейно-виховна робота парторганізації України на селі 1959–1970 рр.») та ін.,

В. Л. Микитась, працюючи спершу у відділі зарубіжної історіографії Інституту історії, а потім у відділі давньої української літератури Інституту літератури, також видавав книги «на замовлення». Зі слів О. Мишанича, «його довголітня настирлива «боротьба» з українським «буржуазним націоналізмом», «антикомунізмом» і церковно-релігійною унією втратила свій зміст і значення ще за життя вченого» [17, с. 82].

Читальну залу відділу спеціального зберігання відвідував Є. К. Дулуман – старший науковий співробітник, завідувач відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР. Він був відомим активістом атеїстичного руху, хоча і мав вищу духовну освіту і ступінь кандидата богослов'я [8]. Розвивав теми: «Релігія в планах ідеологічних диверсій», «Питання релігії та атеїзму в ідеологічній боротьбі». Із розпадом СРСР Є. К. Дулуман не змінив своїх поглядів і продовжив антирелігійну діяльність.

Задля написання наукової роботи з теми «Критика буржуазних теорій преси» у спецфонді замовляв книги М. М. Соломатін – дослідник так званих проблем ідеологічної боротьби та антикомунізму. У 1970-ті рр. він працював у Вищій партійній школі при ЦК КПУ та Інституті історії АН УРСР [9, с. 648].

Критикував «буржуазних» авторів за їхню оцінку місця УРСР у міжнародній правовій системі Г. Ю. Бувайлик, правознавець, дипломат, котрий обіймав посади 1-го секретаря МЗС УРСР, радника МЗС УРСР. Від 1971 р. і до кінця життя він був співробітником відділу міжнародного права і порівняльного правознавства Інституту держави і права АН УРСР [12].

Деякі вчені насадження комуністичних ідей проводили не лише за допомогою створення нових досліджень, а й шляхом таврування робіт попередників та сучасників. Так,

читачка спецхрану, співробітниця Інституту історії партії при ЦК Компартії України Л. П. Нагорна засудила І. М. Дзюбу. 7 лютого 1972 р. Центральний комітет Компартії України ухвалив комісію в складі А. Д. Скаби (голова), В. Ю. Євдокименка, Ю. О. Збанацького, В. П. Козаченка, Л. П. Нагорної, П. О. Недбайла, В. А. Чирка, М. З. Шамоти, П. Й. Ящука для розгляду листа І. М. Дзюби, адресованого першому секретарю ЦК КПУ П. Ю. Шелесту і голові Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицькому, та доданої до листа праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вони звинувачували автора у сповідуванні буржуазно-націоналістичних поглядів, вигадували неіснуючої політики русифікації, бажанні розсварити «братні» український і російський народи та скомпрометувати комуністичну партію [див. 3].

Прокомуністичні погляди також сповідував і поширював співробітник кафедри наукового комунізму Ужгородського державного університету С. М. Білак [19, с. 18–19], котрий працював у спецфонді над темами своєї кандидатської, а згодом і докторської дисертацій, які звучали суголосно і мали на меті розкрити боротьбу з «буржуазно-націоналістичними партіями на Закарпатті» і їх крах. Це були типові й важливі для радянської історіографії теми про поширення комунізму на Західній Україні.

Навідувався до читальної зали відділу спеціального зберігання співробітник кафедри історії КПРС Київського державного університету В. П. Горшков, напрямом досліджень якого було партійне будівництво в Україні. Видання спецфонду допомогли йому у захисті докторської дисертації.

Результати досліджень згаданих науковців упродовжувались у вигляді дисертацій, монографій, статей у наукових виданнях. Вони є яскравим свідченням заполітизованості гуманітарних та суспільних наук у кінці 1960–1970-х рр.

Особливу увагу слід звернути на так звані «відділи контрпропаганди» при академічних установах, які видавали власні періодичні видання для службового користування з метою вести «ідеологічну війну з імперіалізмом». Для прикладу, в Інституті історії АН УРСР відділом зарубіжної історіографії⁶ видавався журнал «Зарубіжні видання про Україну: науково-реферативний бюлетень» чотири рази на рік. Перший номер видання побачив світ у 1968 р., незадовго після заснування відділу. Останній, відомий нам, випуск побачив світ у 1977 р. під номером 4⁷. Подальшу долю видання можуть прояснити лише колишні співробітники відділу, оскільки досліджень у цьому напрямі ще не було проведено. Відповідальним редактором серії був А. Д. Скаба, відповідальним секретарем – М. М. Варварцев, заступником відповідального редактора – П. М. Калениченко, редакторами – С. М. Пархомчук, Р. Г. Симоненко, А. М. Шлепаков. Дописувачі бюлетеня ставили перед собою такі завдання: аналізувати зміст та основні напрями антирадянських ідеологічних диверсій, сприяти посиленню контрпропагандистських дій, викриття «підступної діяльності імперіалістичних ідеологів, брудної писанини українських буржуазних націоналістів» [2, с. 5].

У бюлетені реферувались книги і окремі статті із зарубіжних періодичних видань, що висвітлювали історію, культуру, економіку та світогляд українців на батьківщині і в еміграції, здійснювались огляди діяльності зарубіжних дослідницьких центрів, які займалися радянознавством, робився акцент саме на українознавчих студіях.

⁶ До 1969 р. завідувачем відділу був П. М. Калениченко, з 1969-го по 1978 р. – Р. Г. Симоненко, з 1978-го по 1989 р. – І. С. Хміль. З 1973 р. відділ входить у сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства. У 1978 р. сектори у структурі Інституту були ліквідовані. Перейменовується на відділ зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби.

⁷ До нас дійшли не всі випуски згаданого журналу. Можливо частина з них зберігається у приватних колекціях.

Авторами цих розвідок були активні читачі спецфонду. Серед них: Р. Г. Симоненко, Ю. І. Римаренко, М. Ф. Котляр, Б. А. Садурський, В. Л. Микитась, Л. А. Демиденко, М. М. Варварцев, Н. І. Червінкіна-Корольова, Г. І. Ігнатенко, О. М. Дзюба, М. І. Павленко, О. В. Спицька, В. М. Рябоконь, В. Б. Євтух, В. М. Ткаченко, О. В. Картунов, Л. В. Руденко, В. П. Трощинський та ін.

У всіх статтях цього періодичного видання засуджувався «міжнародний імперіалізм» та «буржуазний націоналізм». Їх метою було ознайомити читачів із діяльністю «українських буржуазних націоналістів» та дискредитувати її за допомогою «наукової» аргументації, визначити напрями і перспективи їх «підривних акцій», спрямованих безпосередньо проти УРСР. Іншими словами, це була фальсифікація історії задля збереження та посилення радянського режиму.

Схожа ситуація була з «Українським історичним журналом», де до 1990 р. досить часто публікувалися статті на історико-партійні теми, котрі порушували одну і ту саму нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...» [22, с. 24]. Їх авторами виступали в тому числі читачі спецфонду.

В Інституті філософії АН УРСР питаннями контрпропаганди опікувався відділ сучасної зарубіжної філософії. Він, як і вищезгаданий підрозділ Інституту історії, постав у тому ж році на чолі з А. А. Аветисяном. У 1975–1977 рр. його приєднали до відділу історії філософії як сектор критики сучасної буржуазної філософії на чолі з В. Г. Табачковським [15, с. 38]. Читачами спецфонду були співробітники відділу Н. П. Поліщук, В. В. Танчер, В. В. Лях, О. М. Соболев. У своїх працях вони полемізували із західними опонентами, критикували їхні погляди, вказуючи на вади їхніх методологічних настанов. Це було закономірним явищем, оскільки філософія в радянські часи підпорядковувалася ідеологічній лінії партії. Обраний період ознаменований такою стратегією наукового дослідження, як «критика буржуазної філософії» [23, с. 58–59].

Після розгрому гуманітарних та суспільних наук в УРСР у 1972 р. основними читачами спецфонду, за поодинокими винятками, стали співробітники відділу зарубіжної історіографії Інститут історії АН УРСР, котрі займалися суто контрпропагандистською роботою. Їхні дослідження ґрунтувалися на статтях з провідних діаспорних газет та журналів «Визвольний шлях», «Сучасність», «Шлях перемоги», «Америка», «Українська думка», «Українські вісті», «Український голос», «Український самостійник», «Християнський голос», «Гомін України», «Вільна думка», «Ukrainian quarterly», де йшлося про сучасний стан розвитку науки, суспільно-політичного й культурного життя української діаспори та капіталістичних країн. Підвищеним попитом серед тогочасних відвідувачів відділу користувалася газета української громади в США «Свобода».

Комуністична пропаганда та контрпропаганда виступали інструментом у стиранні національних відмінностей населення СРСР, у т. ч. мовних, культурних, історичних. Все це виливалось у внесення змін до українського правопису, обґрунтування існування «єдиного радянського народу» і нібито його мирної історії, орієнтованої на єднання під патронатом Росії. Ще міцнішому єднанню, окрім тез про схожість мов, культури, релігії, менталітету та історії, про спільну мету всіх громадян СРСР – будівництво комуністичної держави та поширення комунізму по всьому світу, сприяло створення образу зовнішнього ворога, боротьба з яким полегшувалась завдяки цьому єднанню.

Висновки. Отже, в кінці 1960–1970-х років спецфонд відвідувало від 400 до 1000 читачів. Після згорання руху шістдесятників та погрому української науки у 1972 р. їх кількість зменшується і змінюється склад. Так, основними читачами спецфонду, за поодинокими винятками, стають співробітники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, котрі займалися суто контрпропагандистською роботою. Заінтересова-

ні спеціалісти приходили до бібліотеки з відношеннями від установ, у яких вони працювали, з підписами директора бібліотеки або віце-президента Академії наук, залежно від ступеня секретності матеріалів, що вони планували замовити. Такі відношення потрібно було оновлювати щорічно. Джерелом для встановлення кількості читачів, років та тем досліджень, наукових та освітніх інституцій, в яких вони проводились і, звісно, вчених, котрі ними займались стали журнали обліку читачів та літератури.

До спецфонду навідувались дослідники у сфері гуманітарних, суспільних, природничих та технічних наук. Це черговий раз доводить присутність комуністичної пропаганди у всіх галузях науки без винятку. Однак, ними були не лише науковці, а й кадебісти, військові, співробітники партійних органів, різних міністерств та відомств, працівники у сфері культури.

Варто відзначити, що читачів відділу спеціального зберігання об'єднувала спільна мета з написання контрпропагандистських робіт. В академічних інститутах існували навіть окремі підрозділи, які цілеспрямовано займались цією проблематикою. Проте фігурували й теми досліджень абсолютно з нею не пов'язані. Деякі з користувачів спецсовху були переконаними комуністами, меншість – дослідниками, що намагались зберегти наукову істину. Були серед читачів і ті, хто зазнав репресій, були й такі, хто впевнено рухався кар'єрними сходинками. Наразі книги колишнього спецфонду відкриті для широкого загалу, а ось окремі епізоди з життя та наукової діяльності його читачів все ще вимагають спеціального дослідження.

Список бібліографічних посилань

1. Аврахов Г., Овсієнко В. Коцюба Леся (Олександра) Йосипівна. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. Харків : Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. Т. 1: Україна. Ч. 1. С. 336–337.
2. Від редколегії. *Зарубіжні видання про Україну*. 1968. № 1–2. С. 3–5.
3. Горинь Б. Не тільки про себе. Київ : Пульсари, 2008. Кн. 2: 1965–1985. 648 с. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-e-hto/netilkiprosebknigadrugacastinaxhiiavtorgorinbogdan-1>
4. Григорій Герасимович Аврахов. *Слово і час*. 2007. № 10. С. 96.
5. Дідківська Г., Дегтяренко Л. Фонд відділу зарубіжної україніки. *Бібліотечний вісник*. 1998. № 2. С. 36–39.
6. Дончик В. Українська література ХХ ст. *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України 1926–2001* / відп. ред та упоряд. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 2003. С. 268–330.
7. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1965–1991. Київ : НБУВ, 2008. 373 с.
8. Дулуман Е. К. Автобіографія. URL: https://kriphildep.blogspot.com/2013/06/blog-post_25.html
9. Інститут історії України НАН України 1936–2006 / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 818 с.
10. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України 1926–2001 / відп. ред та упоряд. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 2003. 589 с.
11. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
12. Касяненко Ю. Я. Бувайлик Галій Юхимович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Т. 3. URL: <https://esu.com.ua/article-36418>
13. Криса Б. Любомир Сенік. Літературознавець і письменник. *Парадигма*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. Вип. 2. С. 5–9.
14. Купчинський О. Арсеніч Петро. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія*. Київ; Львів : НТШ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-119>

15. Лях В. Відділ історії зарубіжної філософії: здобутки і перспективи. *Філософська думка*. 2016. № 6. С. 38–44.

16. Мельник В. Григорій Майфет. ...3 порога смерті... : письменники України – жертви сталінських репресій / Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб та ін. ; упоряд., передм. О. Г. Мусієнко. Київ : Радянський письменник, 1991. Вип. 1. С. 314–317.

17. Мишанич О. Давня українська література (XI–XVIII ст.). *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України 1926–2001* / відп. ред та упоряд. О. В. Мишанич. Київ : Наукова думка, 2003. С. 46–85.

18. Олашин М. Білак Степан Михайлович. *Українські історики: бібліографічний довідник*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 3. С. 18–19. (Серія «Українські історики»).

19. Пінчук Ю. А., Ясь О. В., Гончар О. Т. Відділ української історіографії. *Інститут історії України НАН України 1936–2006* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 146–154.

20. Погребенник Ф. Мечислав Гаско. ...3 порога смерті... : письменники України – жертви сталінських репресій / Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб та ін. ; упоряд., передм. О. Г. Мусієнко. Київ : Радянський письменник, 1991. Вип. 1. С. 124–126.

21. Протоколи засідань завідуючих відділами, 1989 р. *Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Оп. 1. Спр. 2266. 177 арк.

22. Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006). *Інститут історії України НАН України 1936–2006* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 5–35.

23. Самчук Р. Специфіка історико-філософських досліджень Інституту філософії АН УРСР у 1980-х роках. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 58–69.

24. Сегеда С. Василь Дяченко в історії української антропології. *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2010. № 1. С. 79–85.

25. Супрунок О. Зарубіжна україніка: проблеми вивчення. *Бібліотечний вісник*. 1997. № 2. С. 12–15.

26. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань УСРР – УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 2009. 350 с.

27. Шкраб'юк П. Любомир Сеник: ювілейна силуетка. *Парадигма*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. Вип. 2. С. 10–15.

28. Шмігер Т. В. Майфет Григорій Йосипович. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Т. 18. URL: <https://esu.com.ua/article-60556>

29. Юсова Н. Я. Прилипка: нотатки до портрета вченого. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: (збірник статей)*. Київ : Рідний край, 2001. Вип. 12. С. 290–297.

References

1. Avrakhov, H., & Ovsiienko, V. (2006). Kotsiuba Lesia (Oleksandra) Yosypivna [Kotsyuba Lesya (Olexandra) Yosypivna]. *Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydentiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy i kolyshnoho SRSR* [International biographical dictionary of dissidents of the countries of Central and Eastern Europe and the former USSR]. (Vol. 1: Ukraine [Ukraine]. Pt. 1, pp. 336-337). Kharkiv, Ukraine: Kharkivska pravozakhysna hrupa; "Prava liudyny". [In Ukrainian].

2. (1968). Vid redkolehii [From the editorial board] *Zarubizhni vydannia pro Ukrainu, 1-2, 3-5*. [In Ukrainian].

3. Horyn, B. (2008). Ne tilky pro sebe [Not only about myself]. (Book. 2: 1965–1985). Kyiv, Ukraine: Pulsary. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-e-hto/netilkiprosebeknigadrugacastinaxhiiavtorgorinbogdan-1>. [In Ukrainian].

4. (2007). Hryhorii Herasymovych Avrakhov [Hryhorii Herasymovych Avrakhov] *Slovo i chas, 10, 96*. [In Ukrainian].

5. Didkivska, H., & Dehtiarenko, L. (1998). Fond viddilu zarubizhnoi ukrainiky [Fonds of the Department of Foreign Ukrainian]. *Bibliotechnyi Visnyk, 2, 36-39*. [In Ukrainian].

6. Donchyk, V. (2003). *Ukrainska literatura XX st.* [Ukrainian literature of the 20th century]. *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy 1926–2001* [Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine 1926–2001]. Myshanych, O. V. (Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
7. Dubrovina, L. A., & Onyshchenko, O. S. (2008). *Istoriia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho 1965–1991* [History of the Vernadsky National Library of Ukraine in 1965–1991]. Kyiv, Ukraine: NBUV. [In Ukrainian].
8. Duluman, E. K. *Avtobiografiia* [Autobiography]. Retrieved from https://kpiphildep.blogspot.com/2013/06/blog-post_25.html [In Russian].
9. Smolii, V. A., & Verstiuk, V. F., Vidnianskyi, S. V. [et al.] (Eds.). (2006). *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 1936–2006* [Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 1936–2006]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
10. Myshanych, O. V. (Ed.). (2003). *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy 1926–2001* [Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine 1926–2001]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Kalakura, Ya. S. (2004). *Ukrainska istoriografii: kurs lektsii* [Ukrainian historiography: a course of lectures]. Kyiv, Ukraine: Heneza. [In Ukrainian].
12. Kasianenko, Yu. Ya. (2004). *Buvailyk Halii Yukhymovych* [Buvaylyk Galii Yukhimovych]. Dziuba, I. M. et al. (Ed.). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. (Vol. 3). Kyiv, Ukraine: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-36418> [In Ukrainian].
13. Krysa, B. (2004). *Liubomyr Senyk. Literaturoznavets i pysmennyk* [Lubomyr Senyk. Literary scholar and writer]. *Paradyhma*, 2, 5-9. [In Ukrainian].
14. Kupchynskyi, O. (2015). *Arsenykh Petro* [Arsenykh Petro]. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: entsyklopediia* [Shevchenko Scientific Society: encyclopedia]. Kyiv; Lviv, Ukraine: NTSh; Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://encyclopedia.com.ua/entry-119> [In Ukrainian].
15. Liakh, V. (2016). *Viddil istorii zarubizhnoi filosofii: zdobutky i perspektyvy* [Department of the history of foreign philosophy: achievements and prospects]. *Filosofska dumka*, 6, 38-44. [In Ukrainian].
16. Melnyk, V. (1991). *Hryhorii Maifet* [Grigoriy Mayfet]. ...*Zporoha smerti... : pysmennyky Ukrainy – zhertvy stalinskykh represii* [...From the threshold of death...: writers of Ukraine – victims of Stalinist repressions]. (Iss. 1. Pp. 314-317). Kyiv, Ukraine: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
17. Myshanych, O. (2003). *Davnia ukrainska literatura (XI-XVIII st.)* [Ancient Ukrainian literature (XI-XVIII centuries)]. Myshanych, O. V. (Ed.). *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy 1926–2001* [Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine 1926–2001]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
18. Olashyn, M. (2010). *Bilak Stepan Mykhailovych* [Bilak Stepan Mykhailovych]. *Ukrainski istoriky: bibliografichniy dovidnyk* [Ukrainian historians: bibliographic guide]. (Iss. 3. Pp. 18-19). Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
19. Pinchuk, Yu. A., & Yas, O. V., Honchar, O. T. (2006). *Viddil ukrainskoi istoriografii* [Department of Ukrainian Historiography]. Smolii, V. A., Verstiuk, V. F., Vidnianskyi, S. V. et al. (Eds.). *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 1936–2006* [Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 1936–2006]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
20. Pohrebennyk, F. (1991). *Mechyslav Hasko* [Mechyslav Gasko]. ...*Zporoha smerti... : pysmennyky Ukrainy - zhertvy stalinskykh represii* [...From the threshold of death...: writers of Ukraine - victims of Stalinist repressions]. (Iss. 1. Pp. 124–126). Kyiv, Ukraine: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
21. *Protokoly zasidan zaviduiuchykh viddilamy, 1989 r.* [Meetings minutes of heads of departments, 1989]. *Archive of the Vernadsky National Library of Ukraine* (Inventori 1. File 2266. 177 f). [In Ukrainian].
22. Rublov, O. S., & Yurkova, O. V. (2006). *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: vikhy istorii (1936–2006)* [Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine: milestones of history (1936–2006)]. Smolii, V. A., Verstiuk, V. F., Vidnianskyi, S. V. et al. (Eds.). *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 1936–2006* [Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 1936–2006]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

23. Samchuk, R. (2018). Spetsyfika istoryko-filosofskykh doslidzhen Instytutu filosofii AN URSSR u 1980-kh rokakh [Specificity of historical and philosophical researches of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in the 1980s]. *Filosofska dumka*, 6, 58-69. [In Ukrainian].
24. Sehed, S. (2010). Vasyl Diachenko v istorii ukrainskoi antropologii [Vasyl Dyachenko in the history of Ukrainian anthropology]. *Universytet: naukovyi istoryko-filosofskiy zhurnal*, 1, 79-85. [In Ukrainian].
25. Suproniuk, O. (1997). Zarubizhna ukrainika: problemy vyvchennia [Foreign Ukrainica: problems of study]. *Biblioteknyi visnyk*, 2, 12-15. [In Ukrainian].
26. Fedotova, O. O. (2009). Politychna tsenzura drukovanykh vydan USRR – URSSR (1917–1990 rr.) [Political censorship of printed editions of the Ukrainian SSR - Ukrainian SSR (1917–1990)]. Kyiv, Ukraine: Parlamentske vydavnytstvo. [In Ukrainian].
27. Shkrabiuk, P. (2004). Liubomyr Senyk: yuvileina sylvetka [Lubomyr Senyk: jubilee silhouette]. *Paradyhma*, 2, 10-15. [In Ukrainian].
28. Shmiher, T. V. (2017). Maifet Hryhorii Yosypovych [Mayfet Hryhorii Yosypovych]. Dziuba, I. M. et al. (Ed.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. (Vol. 18). Kyiv, Ukraine: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-60556> [In Ukrainian].
29. Yusova, N. (2001). Ya. Prylypko: notatky do portreta vchenoho [Ya. Prylypko: notes to the portrait of the scientist]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: (zbirnyk statei)*, 12, 290-297. [In Ukrainian].

Olesia Dzyra,

<https://orcid.org/0000-0002-3928-3824>,

Candidate of Historical Sciences,

Head of the Department of foreign Ukrainica,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

READER'S FACE OF THE SPECIAL FONDS OF THE CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC OF THE LATE 1960S AND 1970S

The purpose of the article is to systematizes data about readers of the special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in the late 1960s and 1970s., to describe the directions of their research and to find out the peculiarities of the formation of scientific problems. **Research methodology.** The methods of analysis and synthesis were used to write the article, historical and comparative were used to characterize the scientific achievements of readers and changes in their interests in different years, statistical were used to determine the number of readers and their visits, etc. **Scientific novelty.** The novelty of the research lies in the fact that the study of the field of scientific interests of visitors of the special fond of the Central Scientific Library is being conducted for the first time. Previously not promulgated sources were involved for this process. The main sources for writing the article were the journals of registration of readers and given out literature during 1969, 1969–1974s, 1976–1978s, preserved among the internal documentation of the department of foreign Ukrainica studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which became the successor of the special fonds. **Conclusions.** The special storage department of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR did not work for a wide range of visitors, as it kept literature, prohibited by censorship. Many users of the library were not even aware of its existence. It had peculiar rules for giving out books, which could not be carried out without the prior permission of the directorate of the library or the Academy of Sciences. The publications of the special fonds were used for writing counterpropaganda works by researchers in the field of humanities and social sciences. Although we are aware of not rare examples of the working up materials by conscientious scientists who tried to create objective science, contrary to the tasks of the party leadership. Research directions of the readers of the special storage department shed light on the development of Ukrainian science in the USSR, which suffered repeated oppressions in connection with the "Block" operation of 1972.

К е у о р д s: special storage fonds, literature prohibited by censorship, visitors of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

62, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine

e-mail: dzyraolesya@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 22.08.2023 р.